

A szibériai sámánizmus

A *sámán* szó és a *sámánizmus* elnevezés Szibériából terjedt el világszerte, ma talán ez a legszélesebb körben ismert szibériai fogalom, mégsem tudunk eleget róla. Különösen az utóbbi fél évszázadban kiderült, hogy a szibériai sámánizmus hiedelmeihez és szokásaihoz tartozó jelenségek a világ más tájain is előfordulnak. Ismerjük az afrikai megszállottság-vallásokat, az indiai *yogikat*, az eksztázis világszerte megtalálható jelenségeit, minden kontinens varázslóit és törzsi papjait, akiknek tevékenysége sokban hasonlít a szibériai sámánokéhoz. Az Észak-amerikai eszkimók, Kanada és az Egyesült Államok számos indián törzsének varázslói és *medicine man*-jei sokban hasonlítanak a szibériai sámánokra, és mivel e népek Ázsiából jutottak Amerikába, életmódjuk is hasonló körülmények között zajlik, lehetséges, hogy az ázsiai sámánizmus közvetett módon kapcsolatba hozható velük. Azt pedig történelmi és nyelvi adatok egyformán bizonyítják, hogy délen és keleten a buddhizmussal és lámaizmussal, délen és nyugaton az iszlámmal, a kereszténységgel pedig szinte minden oldalról is kapcsolatba került a szibériai sámánizmus. Ez a kapcsolat évszázadoknál, sőt akár évezrednél is nagyobb idő óta tart, és mind a múltban, mind a jelenben átmeneti formákat hozott létre: Belső-Ázsia mohamedánjainak vallásában (például Khorezm környékén) a korábbi sámánizmus nyomait találjuk meg; a lappok, de akár a svédek és finnek nem is olyan régi protestáns szektáinak nem egy extatikus szokásában a régebbi sámánizmus maradványait vélhetjük. Mindezeket azonban csak azért említettük, hogy rögtön hangsúlyozzuk: a szibériai sámánizmus egy viszonylag jól körülhatárolt jelenség, és éppen azt sajnálhatjuk, hogy még ma is keveset tudunk erről a centrális területről, különösen a sámánizmus társadalomtörténetét illetően hiányosak forrásaink, sőt talán már helyrehozhatatlanul tűntek el a régi adatok.

A sámánizmus körülbelül a 40. szélességi körtől északra egész Szibériában megtalálható. Történetileg ide sorolhatjuk az európai finnugor népek hasonló hitvilágát is: viszonylag gazdag ismeretanyagunk van a lappok, permi és volgai finnugorok régi hitvilágáról, de még a finnek és észtek, sőt a magyarok néphagyományai között is kimutatták a sámánizmus maradványait. Noha nem minden kétséget kiálló bizonyítékok szerint, mégis arra gondolhatunk, hogy az ókor több keletről jött európai népe (a szkiták, hunok, talán az avarok is) ismerték a sámánizmust. Mivel több ázsiai török nép sámánizmusa vitathatatlan tény, azt is biztosra vehetjük, hogy a keletről nyugatra törő mongol és tatár csoportok is ismerték a sámánizmust. Rögtön hozzá kell tenni azonban ehhez azt, hogy nem sokkal az iszlám kialakulása után Belső-Ázsia

altáji népei már mohamedánok, ezért a középkortól kezdve a sámánizmus nem általuk terjedt tovább.

Időben nehezebb körülhatárolni a sámánizmust. Egyes kutatók egyébként pontos évszámokkal nehezen datálható szibériai sziklarajzokon sámánok és sámántárgyak képét látják, s mivel a sámánok felszerelésében fontos szerepe van a fémeknek, arra gondolnak, hogy a szibériai bronzkor óta beszélhetünk sámánizmusról is. Ez a lehetőség nincs kizárva, de bizonyítva sem. Közvetlen történeti adataink ugyan elég régiak, mégsem nyúlnak vissza évezredek mélyére. Feltűnő, hogy a régi kínai írásos források általában hallgatnak a sámánizmusról északi szomszédjaik említésekor, de ez mégsem nevezhető *argumentum ex silentio* érvnek. A legrégebb uigur könyv, az 1069-re datált *Kudatku bilik* már említi a sámán nevét (*kam*), és amikor 1254-ben Willelmus de Rubruk ferencesrendi pápai követ Möngge mongol nagykán udvarában jár, részletesen leírja a *chan* (minden bizonnyal ugyakcsak *kam*) néven nevezett sámánok tevékenységét. Beszámolójából úgy tűnik ki, mintha ekkor a sámánizmus lenne a mongol világbirodalom hivatalos „vallása”. Később mongol és Belső-ázsiai mohamedán források tartalmazznak szórványos adatokat, de csak a sámánizmus déli szegélyéről.

Megnő forrásaink száma, amikor viharos gyorsasággal, az 1600-as évek első felében jószerivel az egész Szibériát keresztüljárják az orosz felfedezők és hódítók. Leírásaikban előbb csak elszórt megjegyzések vonatkoznak a tajgák és lápok lakóinak hitére, később szinte monográfiák születnek erről. Több korszakra oszthatjuk a sámánizmus megfigyelésének eredményeit és módszereit, aszerint, hogy a kutatók — egyre inkább szakképzett etnográfusok — milyen szempontokat hangsúlyoznak.

Legelőször a misszionárius szemlélete uralkodik, a sámánizmust az ördög művének tekintik. Már 1715-ben, az osztják sámánizmusról szólván Grigorij Novickij ezt vallja, és a múlt század végén is akadtak követői. A 18. század racionalizmusa adja a második korszak elméletét: a sámánizmus babona, tévelygés, amelyet a felvilágosult értelem fénye megszüntet. A nagy leírók, mint Gmelin, Pallas és mások műveiben sok-sok nép sámánizmusáról nyerünk ilyen szemléletű adatokat. Ugyanekkor formálódik ki a sámánizmus vallástörténeti értékelése. 1777-ben Georgi vallásnak nevezi a sámánizmust, az irányzat képviselői később összevetik a sámánhitet a buddhizmussal, lámaizmussal, és a sámánizmus kezdetlegesebb voltát átvétellel és „elkorsosulással” magyarázzák. A múlt század végén bontakozik ki a sámánizmus evolucionista felfogása, amely a klasszikus orosz vallástudományi iskola művelőinél jut diadalra. Szibériába igen sok a cárizmussal elégedetlenkedő értelmiségi kerül száműzetésbe, és szellemi érdeklődésük fenntartására is foglalkoznak a sámánizmussal. Egész sor leíró monográfia, sőt vallástudományi kézikönyv születik műveikből, ezek érdeme az, hogy a pontos beszámolókon kívül megkísérik a primitív vallások és a régészet adataival magyarázni a szibériai sámánizmust.

Századunkban azután túlságosan is tarka egymásutánban következnek a szibériai sámánizmust értelmező tudományos teóriák. Az úgynevezett „kultúrákör”-irányzatok hívei diffúzióval magyarázzák a sámánizmus elterjedését, és hol a primitív erdei vadászok, hol a füves sztyeppék déli nomádjai találmányának tartják. A svéd Ohlmarks az éghajlati és táplálkozási viszonyokra visszavezethető labilis idegállapotot, az úgynevezett „arktikus hisztériát” tartja magyarázatnak, az orosz származású Shirokogoroff mindehhez a társadalmi-szociológiai szempontokat kapcsolja. Eliade az arhaikus extázistech-

nikák (főként gomba-alapanyagú hallucinogén szerek fogyasztása, monoton dobolással való transzba esés) meglétét tartja döntő elemnek, és ennek okán délről eredezteti az egész sámánizmust. Andreas Lommel az őstörténethez fordul, és a korai vadásztársadalmak egyetemes jegyének tartja a sámánizmust, amelynek segítségével magyarázza a préhisztórikus európai sziklarajzokat is. A birtokon belül levő szovjet kutatás sem egységes: egyesek a legrégebb vallásnak tartják a sámánizmust (Sternberg), mások (Zelenin) arra hivatkoznak, hogy ezt már megelőzte az őskultusz, újabban törzsi vallásnak nevezik (Tokarev). Legújabban az etnikus és ökológikus szempontok kerültek előtérbe. A finn Harva, az észti Paulson és a magyar Diószegi a sámánizmus helyi és népesoportokhoz kötődő változatait hangsúlyozták, utaltak a történeti fejlődés tényeire is. A mai skandináv vallástudomány (Hultkrantz) a környezet meghatározó voltát hangsúlyozza.

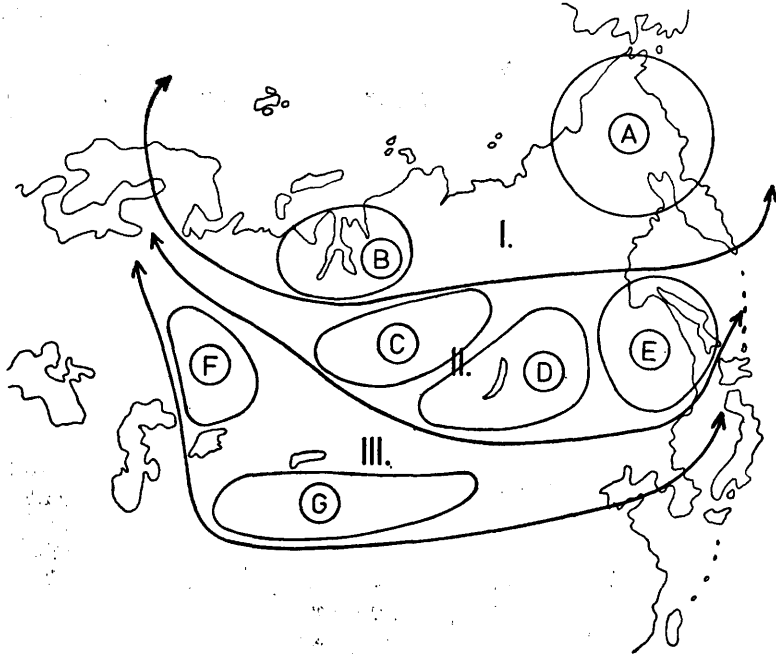
Könnyű lenne azt mondani, hogy mindezek a nézetek egymást kiegészítve érvényesek: mindmáig hiányzik azonban a szibériai sámánizmus szintetikus szemléletének kialakulása. Erre azért is szükség volna, mert az előbb felsorolt sokféleség nem véletlen, ma már tudjuk, hogy a szibériai sámánizmus területileg is különböző szférákra bomlik, és ezt valószínűleg történeti és társadalmi körülmények is magyarázzák.

Általában három szférát szokás megkülönböztetni: a magas észak tundráit, az erdős tajgát, és az ettől délre elterülő sztyeppét.

Az arktikus területen az életmód a legkezdetlegesebb, a társadalmi viszonyok a legfejletlenebbek. Az alapvető egység a gyűjtögető-zsákmányoló család és nemzetség, a törzsnél kisebb fokozatok. A nélkülözések következtében is szinte általános az idegbetegség, férfiakra és nőkre egyformán hat. Itt minden családban van sámán, általában férfiak. A sámánok nem vezetői a törzseknek vagy nemzetségnek, elvileg mindenki lehet sámán. A sámánok viszonylag kevés bódító szert fogyasztanak, elhivatásuk a szellemek által történik, a sámán nem tanul, hanem mintegy annak születik. A sámánszeánszok ugyanakkor vadabbak, a transzba esett sámán „lelke” mind a felső, mind az alsó világot bejárja. Igen határozott a szekszuális neurózisok nyoma a sámánoknál, de ez társadalmilag nem intézményesül. A sámán általában részt vesz a mindennapi gazdasági tevékenységben.

E területen belül is különbséget láthatunk keleti és nyugati népek között. A palco-szibériai népeknél (csukcsok, korjások, kamsatkaik) körében a legegyszerűbb társadalmi formák találhatóak, a sámánokat aszerint osztják csoportokba, fokozatokba, hogy milyen módon érik el a révületet, milyen szellemutakat tesznek meg, milyen céllal esnek transzba (gyógyítás, halottakról megemlékezés, vagy a holtak lelkének vezetése [*psychopompos*]). Tipológiailag ehhez a legrégebbi sámánizmushoz kapcsolhatjuk az eszkimó sámánizmus alapjait is. A nyugatibb népeknél (leginkább az Ob és Jenniszej közti szamojédok körében) a sámánok fokozatait az szabja meg, hogy milyen eszközökkel rendelkeznek, a tanulásnak is fokozatai ezek. A kezdő sámánnak dobverője, majd dobja, sámánöltözete van, és végül szerzi meg a fejdísz, ami teljes jogú sámánná teszi. Itt a sámánok már egy fejlettebb nemzetségi, olykor törzsi szervezetbe kerülnek, de ezen belül társadalmi funkciójuk még nincs. Nem tudjuk biztosan, nem függ-e össze ez a különbség e területen a 16–17. századtól kezdve végbement társadalmi mozgással, de mindenképpen az arktikus sámánizmus keleti válfajától eltérő változatot jelent.

Közvetlenül összefügg ezzel a szubarktikus sámánizmus néhány

A szibériai sámánizmus régiói

- I. Arktikus terület
  - A) Keleti csoport (paleo-ázsiaiak)
  - B) Nyugati csoport (szamojédok)
- II. Szubarktikus terület
  - C) Nyugati csoport (obi-ugorok, tunguzok)
  - D) Keleti csoportok (burjátok, altaji törökök)
  - E) Amur-vidék (paleo-ázsiaiak és keleti tunguzok)
- III. Átmeneti terület
  - F) Európai finnugorok
  - G) Belső-ázsiaiak

vonásának kérdése. E területen a specializálódott erdei vadászat, sőt a rénszarvas- és ló-tartás is ismert, bár természetesen az ide sorolt népek egyike sem nomád jellegű állattartást folytat. A társadalom alapvető egysége a patriarchális család, a nemzetség, a frátriák, nem egy esetben az ennél is nagyobb egységek, a törzsek. A sámánizmus kapcsolatba kerül a nemzetségi kultuszokkal. Az extázis eléréséhez rendszerint hallucinogéneket szednek, a népesség kisebb része szenved az „arktikus” hisztériától, inkább csak az ideggyenge asszonyok köréből kerülnek ki a sámánok. Különösen a férfisámánok valóságos iskolát járnak ki, előbb a sámán segítői, majd tanítványok. A sámánok legalizált „nemi kapcsolatba” lépnek segítőszellemeikkel. Az egyes családokon belül csaknem örökletessé válik a sámánkodás, a sámán szinte hivatássá válik. A szubarktikus szférán, amely a 60. és 45. szélességi kör között húzódik, belül legalább két nagy, eltérő zónát különböztethetünk meg.

Az obi-ugoroknál és a tunguzoknál (bizonyos fokig a szamojédoknál és a keteknél is) megfigyelhető a törzsi szervezet nyoma. Azt is tudjuk e népek tör-

ténetéből, hogy délebről, ahol állattartással foglalkoztak, kerültek északra. Mindez sámánizmusukat összetett, a későbbi periódusban visszafejlődött jelenséggé teszi. A sámánszeánszok poétikai értékben gazdagok, kapcsolódnak az archaikus dráma és szokások egész sorához, hősköltészet és ezzel összefüggő mitológia meg némi ábrázolóművészet kapcsolódik hozzájuk. A helyi változatok természetesen itt is bőségesen megtalálhatók. Keletebbre, különösen a burjátoknál, de általában is az altaji török népeknél igen erősnek nevezhető a sámánizmuson belül is a déli (elsősorban tibeti) hatás. Mindazáltal e népeket is a szubarktikus sámánizmus területéhez sorolhatjuk.

Külön csoportot alkotnak az Amur-vidék és Szahalin népei, amelyek sámánizmusa szubarktikus jellegű, mégis igen kezdetleges: keveredik a nemzeti kultuszokkal. Valószínűleg a sajátos társadalmi szerkezettel (az apajogú nemzetség nem következetes kifejlődése) és a nem-mozgó, nem-állattenyésztő életmóddal függ össze mindez. Népenként és helyenként különböző a sámánizmus gyakorlata, különösen a segítőszellemek számát és a sámánkodás célját tekintve.

Ezzel már el is értünk a sztyeppevidékre, általában az átmeneti sámánizmus területére. Ide sorolhatjuk (a lappok kivételével) az európai finnugor népek sámánhitét, a mongolok, mandzsuk, kazahok, kirgizek és más Belső-ázsiai török népek sámánizmusát. Itt a sámánizmus nomád állattartással, sőt némi földműveléssel kapcsolódik, a társadalmi szerkezet a törzs, sőt a törzsek szövetsége, majd az állam. A sámánok hivatásos papokká válnak, a sámánizmus vallássá fejlődik. Persze e folyamat csak mintegy a végén ér el ide, akkor is csak időnként, mint például a gyorsan felépülő, de hamar szét is porló nagy nomád birodalmak esetében. Nem is pontosan tudjuk időhöz kötni e folyamatot. Annyi valószínű, hogy a népvándorlások idején már ismert a sámánizmus a füves síkságokon, de ugyanakkor mind a különböző mongol, mind a különböző Belső-ázsiai török népeknél megtalálhatók a sámánizmust megelőző hiedelemrendszerek (animizmus, őskultusz) nyomai is.

Sok vita folyt arról, hogyan ment végbe az átmenet. Főleg nyelvi adatok segítségével azt bizonyították, hogy először buddhista vándormissionáriusok ismerték fel a sámánizmus felhasználhatóságát, és fejlesztették ki a szubarktikus hiedelmekből vallást. Ezt igazolná maga a „sámán” szó is. Ez a szanszkrit *gramana*, páli *samana* 'buddhista szerzetes' szóból származna, és amint a tochar *samāne*, a szogd *šmn* = *šaman*, sőt a kínai *ša-men* szavak bizonyítják, széles körben vált ismertté. A szó a tunguzban *šaman*, *saman*, a mandzsuban *sama*, a nanáj (gold) nyelvben *s'aman* alakban ismert, innen jöhet a szamojéd *sāmpā* szó is, vagyis elterjedési útvonala jól nyomon követhető. Időben már jóval nehezebb elhelyeznünk, hiszen tudjuk, hogy a mongolok Dzsingisz kán idején főként a kínai vallás, Kublai kán alatt, vagyis a 13. század végén már a buddhizmus felé fordultak, a 16. századtól pedig a lámaizmus hatol északra, és kiszorítja a sámánizmust, mint vallást. (Mellékesen hadd jegyezzük meg, mivel Belső-Ázsiában már a 8. században arabok közvetítésével megjelenik az iszlám, ezért is itt a sámánizmus sosem jut a vallás fokára.)

Valamilyen módon azonban már korábban is nagy területeken függtek össze a sámánizmus jelenségei. Nem is annyira a több nyelvben megtalálható, egymással egyeztethető szavak (dél-szibériai török népek közt *kam*, a különböző mongoloknál *bö*, a jakutoknál *ojun*, szamojédoknál *tadibe*, mind 'sámán' jelentéssel) utalnak erre, hanem maga a sámánizmus gyakorlata.

Igaz ugyan, hogy az az elképzelés, amely szerint a sámán extázisa során

elveszti a maga lelkét, illetve elküldi azt a lelkek (vagy lélekalakú segítői) társaságába, ez a lélek bejárja a másvilágot, megküzd a rossz lelkekkel (betegséget vagy szerencsétlenséget hozó démonokkal), jövődőt mond, útvjáról beszámol; és amely szerint mindez szorosan összefügg a világ szerkezetéről és a lélek vagy lelkek milyenségéről alkotott nézetekkel, nagyjából általános egész Szibériában, és ez még csak a sámánizmus tipológiai azonosságát bizonyítaná, de ennél több, apróbb-nagyobb vonás is egyezik. A sámánnak gyakorlatilag kivétel nélkül mindenütt dobja van, ez a segítőszellem megtestesülése. A sámán öltözete, tárgyai, „nevelődése” is igen hasonlít. Külön érdemes felfigyelni arra, hogy a sámánhoz tartozik az állatok egész régiója: inkább a vadászat és halászat szempontjából fontos állatok, bár a szubarktikus sámánizmusban a sámán gyakran az állattartás szempontjából fontos állattá változik, a sámándob és a fejdísz pedig általában rénszarvast jelképez. A sámánizmus átmeneti területein jelenik csak meg a „jó” és „rossz”, vagyis a „fehér” illetve „fekete” sámán ellentéte. Csak itt válik a korábbi természeti meghatározottságból egy társadalmi oppozíció a sámán megítélésének alapjává. Csak a sámánizmus kései, széthulló, vagy a tételek vallásoktól befolyásolt szakaszán bomlik meg az az összhang, amely az animisztikusnak, totemisztikusnak nevezhető hiedelmeket, a kezdeti mitológia és epika, a színjátszás és művészet tényeit éppen a sámán alakja köré vonja. Szibériában a sámán volt a vallásos rendszerek centruma, bár a sámánizmus a szó szoros értelmében még nem vallás.

A nagy helyi és időbeli különbségek ismeretében is nagyjából így jellemezhetjük a sámánizmust. Az arktikus területeken egyszerűbb társadalmi körülmények között látványosabb, de mindennapibb jelenség. A szubarktikus övezetben a törzsivé fejlődő zsákmányolás eszmevilágát adja, végül az átmeneti területeken a vallás és ideológia küszöbére ér el. Időben is így alakult ki e folyamat: az egyes népek társadalmi evolúciója során. Sok külső hatás érte a sámánizmust, természetszerűen délről olyan hatások, amelyeket még magába olvaszthatott. A mohamedán majd a keresztény vallás legyőzte, és századunk társadalmi változásai végképp elmulasztották. 1917 után lehetett még sámánokat és áldozati helyeket, sámánsírokat találni. A legjelesebb sámánok utódai azonban vagy magukba vonult, gyakran idegromcs emberekké váltak, vagy éppen akrobatikus ügyességüket, nem mindennapi érzékenységű idegzetüket felhasználva tudósok, művészek, tanítók lettek. Egy fejezete zárult le a szemünk előtt az emberi vallások történetének, egyszersmind Szibéria etnográfijának is. Megszűnt az extázis útján a közösség érdekében a természetfeletti szellemekkel kapcsolatba lépő közvetítők és gyógyítók világa. Nem mondhatjuk, hogy a sámánizmus megismerése kulcsot ad az őskorok vadászmagiájához (annál későbbi), vagy megmagyarázza a dél-szibériai világhódítók eszmevilágát (annál korábbi, egyszerűbb). De e két pólus közti szellemi életről világméretben is érdekes képet nyújthat.

*

Természetesen a szibériai sámánizmusról adott kép még nem nyitja egyszersmind a finnugor (és a magyar) sámánizmus kérdéseinek. Önmagukban is eléggé bonyolult problémák a lapp, a permi vagy a volgai, de legkivált a balti-finn és a magyar sámánizmus kialakulásának és megmaradásának kérdései. Mégis szükségesnek látszik az, hogy ezek megoldásakor is a Szibéria

egészére felvázolt vallástörténeti helyzetképből induljunk ki. Éppen a legújabb időkben jelentek meg ugyanis azok a társadalomtörténeti, domesztikációtörténeti, historiográfiai és vallástörténeti, régészeti munkák, amelyek végre lehetővé teszik a szibériai sámánizmus szintétikus szemléletének kialakítását. Külön tanulmány feladata lenne a fentiek finnugrisztikai és magyar szempontból való értékesítése, amelyről annyi már előre látszik, hogy legalább időrendben módosítaná, értelmezésben pedig gazdagítaná mai elképzeléseinket.¹

VOIGT VILMOS

- Анисимов, А. Ф., Этапы развития первобытной религии. Москва—Ленинград, 1967
 Анисимов, А. Ф., Общее и особенное в развитии общества и религии народов Сибири. Ленинград, 1969
 БУНАН, ARTHUR., Die Polarvölker. Leipzig, 1909
 Чернецов, В. Н., Наскальные изображения Урала. (I—II.) Москва, 1964—1971
 DIÓSZEGI VILMOS, A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1967
 DIÓSZEGI, VILMOS, Tracing the Shamans in Siberia. Oesterhout, 1968
 DIÓSZEGI, V(ILMOS) (ed.), Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia. Budapest, 1968
 DIÓSZEGI VILMOS (szerk.), Az ősi magyar hitvilág. Budapest, 1971
 DIÓSZEGI, VILMOS, Hungarian Contributions to the Shamanism. Műveltség és Hagyomány 13—14 (1971): 553—566
 EDSMAN, CARL-MARTIN (ed.), Studies in Shamanism. Stockholm, 1967
 Формозов, А. А., Очерки по первобытному искусству. Москва, 1969
 Гурвич, И. С.—Долгих, Б. О. (ред.), Общественный строй у народов Северной Сибири. XVII — начало, XX в. Москва, 1970.
 HAAVIO, MARTTI, Suomalainen mytologia. Porvoo — Helsinki, 1967
 HOFFMAN, HELMUT, Symbolik der tibetischen Religionen und des Schamanismus. Stuttgart, 1967
 HONKO, LAURI, De finsk-ugriske folks religion. In: Illustreret religionshistorie, redigeret af Jens Peter Asmussen og Jørgen Laessøe. I. København, 1968. 147—191
 HONKO, LAURI, Uskontotieteen näkökulmia. Porvoo—Helsinki, 1972
 HULTKRANTZ, ÅKE: Type of Religion in the Arctic Hunting Cultures. In: Hunting and Fishing. Ed. Harald Hvarfner. Luleå, 1965. 265—318.
 ИВАНОВ, С. В., Орнамент народов Сибири как исторический источник. Москва—Ленинград, 1963
 Иванов, С. В., Скульптура народов Севера Сибири. Ленинград, 1970
 Кетский сборник. Мифология, этнография, тексты. Москва, 1969
 KNOLL-GREILING, URSULA: Rauschinduzierende Mittel bei Naturvölkern und ihre individuelle und soziale Wirkung. Sociologus 9 (1959).
 LATTIMORE, OWEN, Inner Asian Frontiers of China. New York, 1951 47—60.
 LEEDS, ANTHONY—VAYDA, ANDREW P. (ed.): Man, Culture, and Animals. Washington, 1965
 LEWIS, I. M. Ecstatic Religion. Harmondsworth, 1971

¹ A megszabott terjedelmű fenti írás nem pótohatja a téma részletes kifejtését. 1965-ben a NyK hasábjain (387—390 lapokon) módomból felsorolni a sámánizmusra vonatkozó legfontosabb művek bibliográfiáját. Némi bibliográfiai kiegészítésnek tekinthető a Világirodalmi Lexikon (II. Bp. 1972. 1025) hasábjain az eksztázisirodalmakról adott rövid áttekintés. Az alábbi irodalomjegyzék mindezek következtében csak az 1965-ben még nem idézhetett műveket sorolja fel, régebbi munkákra csak kivételesen utal. Nem állt módomból felsorolni mindazt a kultúra-ökológiai és vallás-ökológiai irodalmat, amely az utóbbi időben Szibéria területeivel kapcsolatban megjelent. Az ökológiai szempontnak a sámánizmus kutatásában való érvényesítése amúgy is külön tanulmány feladata lenne. A sámánizmusra vonatkozó viszonylag teljes bibliográfiát ad: *Glauben und Bedeutung* (Budapest, 1975) című tanulmányom. Az alábbi bibliográfia egységesen a latin betűs abécé sorrendjét követi. Technikai okokból a bibliográfia 1972 őszével zárult.

- LOMMEL, ANDREAS, *Die Welt der frühen Jäger. Medizinmänner, Schamanen, Künstler.* München, 1965. = *Shamanism. The Beginnings of Art.* New York — Toronto, 1967. (A könyv vitája *Current Anthropology* 11 (1970): 39—48 néhány tanulmányos szempontot vetett fel.)
- MICHAEL, H. N. (ed.), *Studies in Siberian Shamanism.* Toronto, 1963
- MÜHLMANN, WILHELM E., *Chiliasmus und Nativismus.* Berlin, 1961
- Неклюдов, С. Ю. (сост.), *Ранние формы искусства.* Москва, 1972
- Окладников, А. П., *Древние шаманские изображения из Восточной Сибири.* Советская Археология 10 (1948): 203—225
- Окладников, А. П., *Утро искусства.* Ленинград, 1967
- Потапов, Л. П.—Иванов, С. В. (ред.), *Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX.— начале XX века.* Ленинград, 1971. (Сборник Музея Антропологии и Этнографии 27)
- PRINCE, R. (ed.), *Trance and Possession States.* Montreal, 1967
- The Problem of the Arid Zone.* Paris, 1960
- ROUX, JEAN-PAUL, *Faune et flore sacrées dans les sociétés Altaïques.* Paris, 1966
- СЕВЕРЕК, ТОМАС А., *Texture and Structure. Selected Essays in Chermis Verbal Art.* The Hague, 1972
- Снесарев, Г. П., *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.* Москва, 1969
- VAJDA, LÁSZLÓ, *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen.* Wiesbaden, 1968
- WALEY, ARTHUR, *Die Neun Gesänge. Eine Studie über Schamanismus im alten China.* Hamburg, 1957
- WASSON, VALENTINA P.—WASSON, R. GORDON, *Mushrooms, Russia, and History.* New York, 1957

Shamanism in Siberia

In a previous article published in *Nyelvtudományi Közlemények* 67 (1965): 379—390 the author dealt with some major ethnological problems of shamanism in Siberia, such as the historical stratification and religious complex of shamanism. In the present article further considerations are made concerning the geographical distribution of proto-shamanism and shamanism, the ecological circumstances of shamanism and the role-taking of the shaman. The author expresses, that in his view, there are remnants in Siberia of a pre-shamanistic belief system in the cult of the ancestors and in the cult of the ongons. The first form of proper shamanism exists among the northern hunting and gathering peoples, while a more developed form of shamanism is typical of pastoral nomadic peoples further south. The great nomadic empires in Central Asia, however, represent a late form of shamanism, where shamanistic belief system was absorbed into a more developed religious system. To obtain a complex insight of shamanism, one has to combine phenomenological, typological and socio-historical studies of shamanistic belief and ritual.

The bibliographical references complete the bibliography of the previous article (pp. 387—390) with further and more recent publications.

VILMOS VOIGT